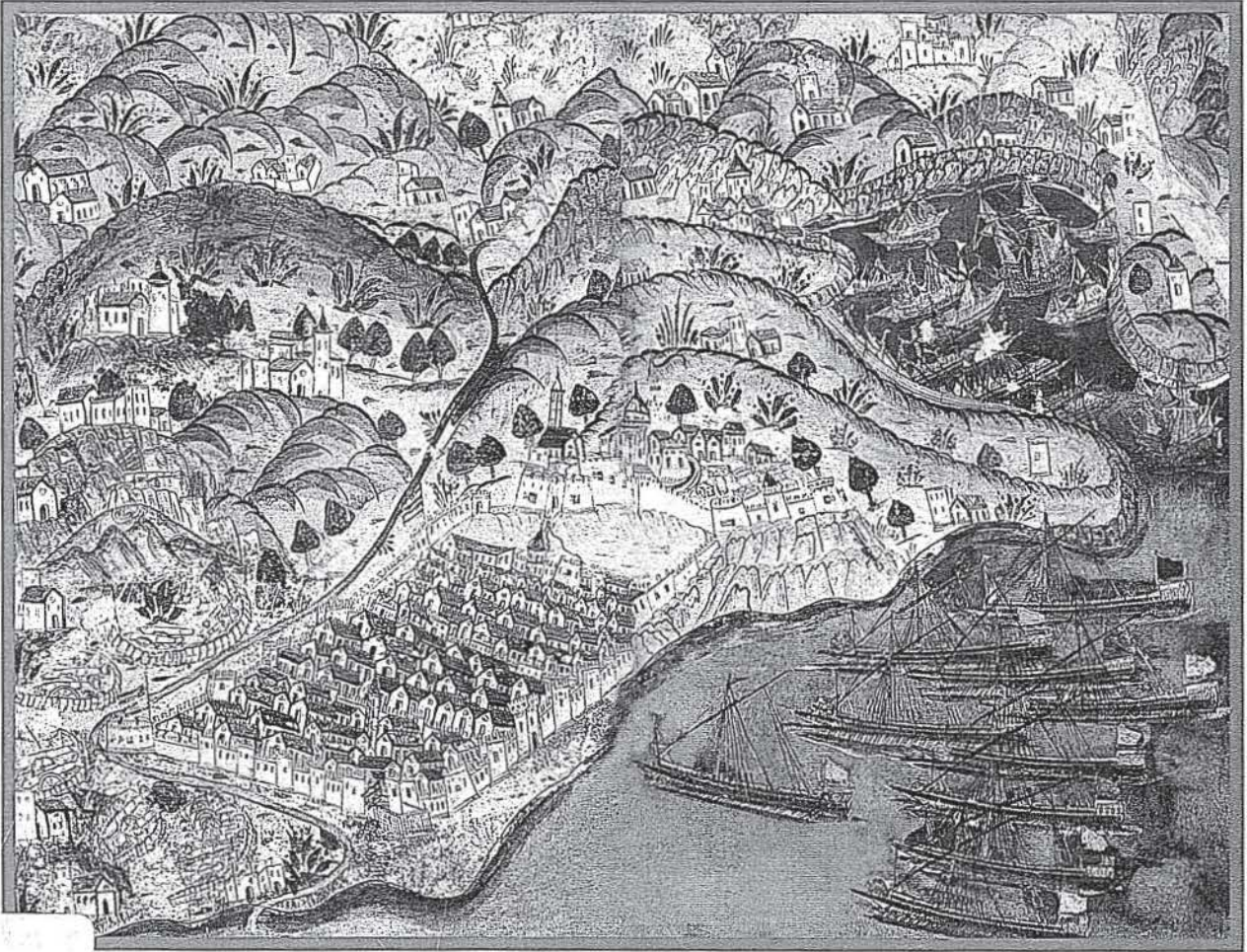

BELGELERLE
TÜRK TARİHİ DERGİSİ
DÜN / BUGÜN / YARIN

AYLIK DERGİ

MAYIS 2004, SAYI 88

5.000.000 TL

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)

Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Biz bu makalemizde devlet kuran “*Selçuklular İmparatorluğu*” ve bunun neticesi olarak yurt yapan “*Kuzey İran ve Anadolu*” Oğuz istilâ ve göçlerinden değil, sadece -tarihin garip bir tecellisi olarak- kendi soydaşlarının kurduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasında başlıca sebep olan Oğuz İsyanı'ndan bahsedeceğiz.

Ortaçağlar Türk tarihinin hemen hemen bütün meseleleri gibi, bu hususta da şimdiye kadar ayrı bir incelemenin yayınlanmamış olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız bazı Türk ve yabancı ilim adamlarının eserlerinde, dolayısıyla bu isyan hadisesinden de bahsettiklerini söylemeliyiz. Büyük Selçuklu hükümdarı “*Sultan Sancar ve Zamanı*” adlı eserimizi hazırlarken elimize geçen ve ilim dünyasında bilinmeyen veya bilinip de faydalanılmamış olan belgelere dayanarak, bu büyük, fakat “*mahiyet ve şümûlü henüz iyice anlaşılmayan*” isyan hareketini incelemek istiyoruz.

Çeşitli Oğuz kabile ve boylarının muhtelif sebeplerle “*uç*”lara doğru akın etmelerine ve yerleşmelerine rağmen, örneğin Melikşah (1072-1092) zamanında İran'da ve tabii Doğu taraflarında, yani İmparatorluğun yerleşik tebaası yanında Oğuz kitlelerinin bulunduğunu bildiğimiz gibi, daha sonraları meselâ Sultan Sancar (1117-1157) zamanında Horasan'da ve doğusunda göçebe Oğuz (Türkmen) kabilelerinin yaşadığını biliyoruz. Esasen XI-XIII. asırlarda “*Doğu-İran'ın bir Oğuz vatani olduğu*” M. Fuad Köprülü tarafından ortaya konmuş bulunmaktadır.

M. Fuad Köprülü'ye göre, XII. asırda Karluklar'ın baskısıyla Maverâünnehir'den Belh civarına gelen bu Oğuzlar'ın, imparatorluk hududları içinde ve onun hakimiyeti altında yaşarken -hiç olmazsa isyanlarının arifesinde- gerek devletle, gerekse imparatorluğun yerleşik tebaası (reâyâ) ile karşılıklı münasebetlerini belirtecek

kayıtlara elimizdeki o devre ait oldukça bol resmî belgelerde maalesef rastlıyamıyoruz. Ancak Hazar Denizi'nin güneydoğu bölgelerinde, Gürgân (Gürcân)daki göçebe Türkmenlerle ilgili Büyük Selçuklu Divanı'ndan çıkma fermanların, birçok bakımlardan aynı şartlar içinde yaşadıkları için hiçbir metod hatasına düşmek tehlikesinden korkmaksızın, Belh dolaylarında yaşayan bu Oğuz kitlelerine karşı merkezin resmi görüş ve düşünceleri hakkında da bir fikir verebileceğini ileri sürebiliriz. Bununla devletin, hiç olmazsa Türk göçebeleri hakkında aynı siyaseti takibettiğini söylemek istiyoruz. Münteceb-üd-din Bedî'in “*Münşaat*” (Mecmua)ı içinde Gürgân Türkmenleri üzerine “*Şahne*” tayini hakkındaki iki “*menşur*” (yayınlanmış nüsha)dan ele aldığımız mevzu ile ilgili olarak, başlıca şu neticeler çıkar:

1- Devlet bu Türkmenleri görüntüde diğer “*reâyâ*”dan farksız kabul ediyormuş gibi görünüyorsa da, hakikatte -iç idarelerinde reislerinin emrinde- tamamiyle müstakil oldukları şüphesizdir. Çünkü bunlar üzerine tayin edilen “*şahne*”lerin selâhiyetinin başka her hangi vilayete tayin edilen “*şahne*”lerinkinden çok daha az ve sınırlı olduğu, bu iki çeşit nüshaların en basit bir incelenmesi neticesinde bile anlaşılıyordu.

Türkmenler üzerine tayin edilen “*şahne*”nin belli başlı vazifesi, devleti kabile reisleri nezdinde temsil etmek, devletle bu reisler arasındaki bağlantıyı sağlamak, otlak ve sulama yerlerini tayin etmek (tabii yerleşik unsurlara karşı) uygunsuz hareketlerde bulunanlarını önlemek ve nihayet devlete olan vergi borçlarını zamanında toplamaktan ibarettir.

2- Bizce asıl önemli olan nokta, göçebelerin iktisadî bakımdan şehir iktisadî faaliyetlerinin bir tamamlayıcısı olarak görülmesidir. Bunların hayvan ve eşyalarının bulunduğu insanların refahını arttırmak bakımından fayda-

lı olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bunda şüphesiz hakikatın hissesi vardır. Ancak bu sözlerin arkasında göçebelere yerleşik halka karşı müdafaa maksadının saklı bulunduğunu da sezmek mümkün değildir. Bu açıklamanın, Fuad Köprülü'nün, Oğuz kabilelerinin kendilerini doğrudan hükümdarların şahsına bağlı kabul ettikleri hakkındaki fikrini esas olarak kabul ettiğinde şüphe yoktur. Devletin görüş ve telâkkisinden maksadın, daha fazla hükümdarın şahsi görüşü olduğunu kaydetmek gerekir. Yoksa sivil teşkilât mensuplarının göçebe Türkmenler (Oğuzlar) içinde hiç olmazsa aynı derecede olumsuz görüş sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim ekserisi İranlı olan ve yerleşik halkın fikirlerini aksettirdiklerinde şüphe bulunmayan Selçuklu devri kronikçilerinin genellikle Türkler hakkında değerlendirmeleri olumlu değildir. Aynı kanaati göçebelere karşı olduğu kadar ve ondan da fazla devletin askerî teşkilâtındaki kumandan ve askerlere karşı beslediklerini unutmamak lazımdır. Bu konu, ekserisi yerli İranlı unsurdan kurulan sivil teşkilât mensuplarıyla, çoğunu Türkler'in teşkil ettiği askerî teşkilât mensupları arasındaki rekabeti ilgilendiren bir meseledir ki, konumuzla doğrudan ilgili olmadığından, burada buna temas etmeyeceğiz. Selçuklu ordusunun Türkmenler'e karşı durumunu da biraz ileride ele alacağız.

İmparatorluğun Oğuz göçebelere, göçebelere de imparatorluk hakkındaki karşılıklı görüş ve düşüncelerini belirttiğinden sonra, bu isyanın baş göstermesi arifesinde Selçuklu İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartları ve onun kuvvetli ve zayıf taraflarını açıklamak meseleyi başka bir bakımdan aydınlatmak için faydalı olur.

Sultan Sancar'ın başında bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarihinde Katvan Savaşı (9 Eylül 1141)nin bir dönüm noktası olduğunu kabul edebiliriz. Bu tarihe kadar, Gazneliler ve Karahanlılar Devletlerini himayesine alan, Harezm'deki hakimiyetini devam ettiren Irak ve Türkiye Selçuklularına yüksek hakimiyetini kabul ettiren, haklı olarak yenilmez sayılan ve daha çağdaşları tarafından bile büyük Seçluklu hükümdarı Melikşah çapında bir hükümdar olarak görülen bu Seçluklu İmparatorunun, bu bozgunun sonu Maverâünnehr'de kendisine dost olmayan, fakat hududu başkentinin hemen ötesinden başlayan Karahıtaylar Devleti'nin kurulmasıyla siyasi dengesinin birden bire kendi aleyhine döndüğünü, hatta bu büyük savaşın yapıldığı tarafa göre, bu yeni siyasi kuruluşun imparatorluğu için büyük bir tehlike olduğunu farketmemesine imkan yoktur. Nitekim Selçuklu hakimiyetinden çıkmak için hiç bir fırsatı kaçırmayan Harezmşah Atsız'a karşı bu savaştan sonra kesin neticeli bir harekete geçmemesini de kısmen bu tehlike ile açıklamanın yanlış olmayacağını düşünüyoruz. Bundan başka yine bu bozgunun sonu şimdiye kadar karşı-

laşmadığı böyle bir durum karşısında "taarruz siyaseti" gütmeyeceğini görüyoruz. Karahıtaylar'a karşı bir daha sefer açmadığı gibi, Harezmşahlar'a karşı da, taarruza uğramadıkça yani mecbur kalmadıkça, savaş tertip etmediğini biliyoruz.

"Müdafaa Siyaseti" takip etmesinin sebeplerini, her biri Selçuklu İmparatorluğu ile hemen hemen aynı kuvvette bulunan bu iki siyasi teşekkül tarafından kendisine karşı Katvan Savaşı sırasında kendiliğinden meydana gelen bloka benzer, hem bu sefer planlı bir blok teşkil edilmesi ihtimalini gözönünde tutmasında arıyabilir miyiz? Böyle bir ihtimali dikkate almışsa, Sancar bu gibi olumsuz tedbirler dışında bu iki devletin -veya daha başkalarının- ortak taarruzuna uğramamak, hatta aralarını açmak için ne gibi olumlu tedbirler almış ve çarelere baş vurmuştur? Bu suallerin cevabını ancak Sıbt ibn ül-Cevzî de bulmaktayız. O'na göre Sancar'ı yenen yalnız Karahıtaylar değil, bunlarla birlikte Harezmşah ve Oğuzlar'ın teşkil ettiği bir birliktir. Bu mağlubiyetten sonra Karahıtay "Hakanı" memleketine, Harezmşah da Harezm'e dönmüştür. Oğuzlar ise, Semerkant ile Ceyhun nehri arasındaki sahaya emin bir şekilde inmişlerdir. Sancar kendisine yapılanı unutmamıştır ve aralarındaki meseleler de eskidir. Harezmşah ile uzlaşan Sancar, aşağıda sözkonusu edeceğimiz gibi, Oğuzlar'a karşı Kamac'ın kumandasında bir ordu göndermiştir.

Sıbt ibn ül-Cevzî'nin verdiği bu bilginin -bilhassa kronoloji bakımından- hatalı olduğu şüphesizdir. Fakat O'nun verdiği bu bilginin önemi, Sancar-Oğuzlar anlaşmazlığını, yalnız Sancar ile Oğuzlar arasında geçen yaşanmış bir olay olarak almayıp, Sancar'ın Karahıtay ve Harezmşahlar'la olan münasebeti çerçevesi içinde ve onların bir parçası olarak ele almasında yani -o zamanın devletler arası ilişkilerindeki- gerçek yerine koymasındadır. Buna bu sırada, bilhassa Sancar'ın Harezmşahlar'la mücadelesi esnasında kuvvetlenip, denge unsuru olarak ortaya çıkan Gurlular Devleti'ni de ilave edersek tabloyu tamamlamış oluruz.

Verdiğimiz bu açıklamanın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu oldukça nazik şartları, buna karşı büyük hükümdar Sancar'ın takip ettiği ince ve hesaplı siyaseti yeterli derecede ve konumuzla ilgili oranda belirttiğini sanıyoruz. Diğer taraftan, Oğuz şeflerinin, imparatorluğun bu durumunu bildiklerini ve bundan kendi lehlerine istifade etmek istediklerini gösteren işaretler de vardır. Bu suretle kendimize göre bir görüş ve metodla bu önemli meselenin derin ve uzak sebeplerini de izah ettiğimize inanıyoruz.

Oğuz kitlelerinin, yukarıda temas ettiğimiz gibi, Bu-hârâ kalesini tahrip etmelerinden sonra cezalandırılıp cezalandırılmadığını bilmediğimiz gibi, buradan Belh çev-

resine ne zaman indikleri, Selçuklu hakimiyetine nasıl ve ne şartlar altında girdikleri hakkında da bir bilgimiz yoktur. Yalnız Gurlu-Selçuklu Savaşları'nda (547= 1152/53) Selçuklu İmparatoru Sancar'a karşı savaştan ve savaş sırasında Selçuklular tarafına geçen Oğuzlar'ın, bu Oğuzlar olduğu anlaşılıyor.

Zengin başkanlarının idaresinde Bozok ve Üçok diye iki boya ayrılmış olan Belh civarında, Huttelân otlaklarında göçebe halde yaşayan Oğuzlar'ın isyan etmeden önce, Sultan'ın mutfağına yılda 24.000 koyun vermekle mükellef olduklarını biliyoruz. Bu sırada Belh vilayetinin valisi bulunmasına rağmen İmâdüd-din Kamac'ın, hududları içinde yaşayan Oğuz kabileleri üzerinde herhangi bir yetkisi olmadığı görünüyor. İmparatorun şahsına bağlı olmakla beraber, yarı müstakil bir hayat sürdürdükleri anlaşılıyor. Valisi bulunduğu vilayetin asayişinden sorumlu olması gayet tabii olan Kamac'ın, biraz aşağıda göreceğimiz gibi, bir vergi tahsildarının Oğuzlar tarafından -ne sebeple olursa olsun- öldürüldüğünü haber alınca, yeni salâhiyet istemeden, yani kendisini onların üzerine "şahne" tayin ettirmeden gereken tedbiri alamaması da bunu gösteriyor. Bununla beraber kaynaklarımızın çoğu ihtilafın baş göstermesi sırasında Oğuzlar'ın bu bölgelerde çok zengin olan şeflerinin idaresinde oldukça sakin, yani yerleşik halka zarar vermeden ve tabii saraya karşı olan yükümlülüklerini yerine getirerek yaşadıkları üzerinde müttefiktirler.

İlk anlaşmazlık sarayın mutfak bakanı (*han-sâlâr*)nın bu iş için gönderdiği tahsildarın (*muhassıl*) koyunları talsil ederken, güçlükler çıkarması, kanunsuz hareket etmesi, hatta Oğuzlar'a karşı "*kimsenin söylemeye cesaret edemediği*" sözler sarfetmesi, üstelik rüşvet istemesi yüzünden çıkmıştır. Fakat bu kendisinin hayatına mal oldu. O'nu gizlice öldürdüler. Bu hareketi icabettiren sebepler ne olursa olsun, bunu yaparken doğuracağı neticeleri düşünmediklerini kabul edemeyiz. Tahsildarın zamanında dönmediği görülünce mesele anlaşıldı. Fakat bilemediğimiz sebeplerle, meseleyi Sultan Sancar'a söylemeye cesaret edemediler. *Hân-sâlâr* o yıla ait saray mutfağının et masrafını kendisi karşıladı.

Bu sırada Kamac, Merv'e hükümdarın yanına gelmişti. Sultanın maiyeti (*hâşiye*) ve *hân-sâlâr*, meseleyi O'na açtılar. Yalnız ne maksatla açtıklarını, ayrıca teşvik edip etmediklerini, sonra meseleyi hükümdara açması için mi söylediklerini bilmiyoruz. Yalnız meselenin Kamac'a bildirilmesiyle, birinci safha, Oğuzlar'la Sancar'ın oldukça büyük bir memuru (*hân-sâlâr*) arasında geçen bu hadise, bu memurun kendi başına bu hadisenin sorumluluğunu üzerine almaması yüzünden belki de kapanmak ihtimali varken, daha büyük bir makama; devletin birinci derecede bir devlet büyüğüne aksetmesiyle sona ere-

rek ikinci bir safhanın açıldığını görüyoruz. Bu safha Kamac'ın, bu hadiseyi Oğuzlar'ın istilâ peşinde koştuğunu iddia etmek suretiyle büyütmesi ve Sultanı kendisine Belh valiliğine ek olarak bunlar üzerine *şahne* tayin ettirmeye ikna etmesiyle başlar. Bu tayin işinde O'nun saray mutfağına 24.000 yerine 30.000 koyun vadetmesinin ne dereceye kadar etkili olduğunu bilemiyoruz. Yalnız *şahne*'liğin kendisine verilmesini temin etmek üzere Oğuzlar'ın kendi vilayetine yakınlığını ileri sürdüğünü biliyoruz. Bu suretle mesele bu ikinci safhasında, imparatorun selâhiyet verirken doğuracağı müspet veya menfi neticelerini de gözönünde bulundurduğunu farzetmek yerinde olacağından, bir devlet prestiji halini almaya başladığını ileri sürebiliriz. Üstelik onun, bu sırada siyasi durumun imparatorluk için çok uygun olduğunu düşünmemesine imkan yoktur.

Belh'e dönen Kamac onlara bir *şahne* göndererek, öldürdükleri tahsildarın diyet (*resm-i cinâyet*)ini istedi. Oğuz şefleri bu telebi reddettikleri gibi, kendilerinin Sultan'ın "*has riayet*"i olduklarını ileri sürerek, kimsenin emrine giremeyeceklerini söylediler. Hatta hakaret ederek kovdular. Elde ettiği selâhiyetle, şüphesiz merkeze danışmadan, büyük bir ordu ile Oğuzlar'ı bastırmaya kalkışan Kamac ile oğlu Alâüddin Ebu Bekir'in savaşta onlar tarafından öldürülmesiyle meselenin ikinci safhası da kapanmış oldu. Meselenin üçüncü ve en önemli safhasına gelince, hükümdarın baskın hareketini bizzat idare etmesinde, hepsi de Türk olan kumandanların ısrarının büyük rolü olduğu muhakkaktır. Onlara göre, "*buna göz yummamalıdır, eğer mesele küçük görülecek hadleri bildirilmeyecek olursa, zulümlerini daha da arttıracaklardır.*" Bu ısrar neticesinde Sultanı nihayet ikna etmeye muvaffak oldular. Fakat, bunu duyan Oğuzlar telâşa düştüler. Üzerlerine yürüyen Kamac ile oğulunu savaştan vazgeçirmek için herhangi bir şekilde uzlaşma teklifinde bulunmayan ve savaşı derhal kabul eden Oğuzlar'ın Sultanın bizzat hareket ettiğini duyunca telâşa düşmeleri, uzlaşma çareleri aramaları birçok bakımlardan manalıdır. Sultana elçi göndererek, daima tabii hükümdarın şahsına, itaatten geri kalmadıklarını, fermanları gereğince hareket ettiklerini, Kamac ocaklarına kastettiği için, aile ve çocuklarını korumak maksadıyla zarurî olarak karşı koyduklarını bildirdiler. Meselenin halledilmesine çare olarak da, Kamac ile oğlunun ölümüne diyet olarak 100.000 dinar ile 1.000 Türk kölesi vermeyi kabul ettiklerini ilave ettiler. Sultanın onlardan alacağı her kölenin, *Kamac*'i (Kamac'ın şahsına ve hatirasına bağlı köleleri) olmasını teklif etmeleri, Oğuz reislerinin meseleyi hâlâ kendileriyle imparatorluk arasında değil, kendileriyle nihayet muhatap saymaya mecbur oldukları bir kumandan arasında olduğunu düşündüklerini gösteriyor ki, belirtmeye değer.

Sultan ikinci defa olarak kendi soyundan olan bu Türkler'e karşı sefer yapmaktan vazgeçmeye hazırды. Fakat kumandanlar O'nu âdeta zorladılar. Israrla karşısında ordusuyla yola çıktılar. Tabii Merv-Belh bölgesinde bulunan nehirleri (*heft-âb*) geçtikten ve çok çetin yolları aştıktan sonra Oğuzlar'a yaklaşıncaya kadın ve çocukları önde olmak üzere yalvararak karşıladılar. Para tekliflerini, miktarını artırarak tekrar ettiler.

Üçüncü defadır kı, Sultan -hem bu sefer merhamet ederek- dönmeye razı olmaktadır. Bu defa kaynaklarımız, onun savaştan vazgeçerek dönmesine engel olmak üzere atının dizginlerine kimlerin yapıştığını adlarıyla bildirmektedir. Emir Müeyyed-i Büzürg, Yarankuş ve Ömer Asamî. Kim olduğu başka hiçbir kaynakta açıklanmayan Müeyyed'in Oğuzlarla savaşta ölen yukarıda adları geçen Kamac ile oğlu Ebubekir yerine Belh vali ve şahnesi tayin edildiğini, bu ikisinin torunu ve oğlu olduğunu öğrendikten sonra Sancar'ı Oğuzlar'a karşı savaşa zorlayanların başında bulunmasının sebebi daha iyi anlaşılır. Şüphesiz gözleri önünde cereyan eden bu acıklı sahnenin orduyu teşkil eden Türk unsuru üzerinde de tesir ettiği, Müeyyed'in ordunun ekseriyeti tarafından sevilmediği hakkında kaynaklar tarafından verilen bilgilerden de anlaşılıyor. Bunun savaşın neticesi üzerinde de tesir ettiğini biraz aşağıda göreceğiz.

Böylece yakın sebeplerini de safha safha izah ettiğimiz savaşın Belh vilayetinin neresinde olduğunu bilmiyoruz. Savaş tarihine gelince 548 (1153) yılının Mart-Nisan ayında yapıldığı hakkında İbn-ül Esîr'in ifadesini Barthold gibi, Sem'ânî'nin elimize geçen yeni bir eserindeki kayda göre biz de kabul ediyoruz.

En az 40.000 çadırlık bir kitle olduğunu bildiğimiz Oğuzlar'ın Selçuklu ordusu karşısında çarpışan silahlı kuvvetlerinin sayısını da bilmiyoruz. İbn-ül Esîr'e göre Sancar'ın bu maksatla etraftan topladığı askerinin sayısı 100.000 atlıdan fazla idi.

Oğuz şeflerinin kendi kuvvetlerini tertip tarzı, harp tabiyeleri ve nihayet savaşın yapılışı hakkında Sibt İbn-ül Cevzî'de oldukça geniş açıklama bulmaktayız. O'na göre, yukarıda tarif ettiğimiz yere çadırlarını kuran Oğuzlar mal ve hayvanlarını bu çadırların etrafına "*sur gibi*" dizmişler ve çadırların aralarında kapı vazifesini görmek üzere boşluklar bırakmışlardır. Bu boğazdan giren Sancar ordusu askerlerini attıkları oklar çadırlara, develere ve atlara isabet etmekte, fakat Oğuzlar'ın attıkları oklar atlılara çarpmaktadır. Sancar muhafız kuvvetleriyle bo-

ğazda durmakta ve neticeyi beklemektedir. Hücumu geçen Oğuzlar, Selçuklu ordusunu püskürtmüşlerdir. Sancar ordusunun büyük kısmı öldürülmüştür. Sağ kalanlar boğaza doğru kaçmışlarsa da, Oğuzlar yetişerek oraya varmadan yok etmişlerdir. Verilen bu bilgi, Türkler'in muharebe usullerine uygun olduğundan, genellikle doğru olarak kabul edilebilir. Hatta Selçuklu ordusunun tamamıyla yok edildiği hakkındaki ifadeyi de kabul etmek mümkündür.

Bu isyan hareketinin en büyük neticesi, şüphesiz İmparator Sancar'ın Oğuzlar eline esir düşmesi ve bu suretle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun fiilen -geçici de olsa- sona ermesidir. Oğuzlar'ın da beklemedikleri bu neticenin elde edilmesi, meselenin esasını çok değiştirmiştir. Varlıklarını korumak için meşru Sultan'a karşı savaşmak zorunda kalmış olan Oğuzlar, âsi durumunda iken, imparatoru ellerinde bulundurmaları dolayısıyla, birden bire Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçmişlerdir. Gerçekten, esir alınınca ve esirlik hayatında Oğuz şeflerinin kendisine karşı -görünürde de olsa- hareket ve muamelelerinden O'nun şahsında Selçuklu İmparatorluğu'nun devam ettiği fikrini taşıdıkları görünüyor. Onların iddialarına göre, İmparator, Selçuklu ordusu kumandanlarının tesir ve nüfuzları yerine, kendi etki ve nüfuzları altına girmiştir. Fakat onların bu düşüncesi ve meydana gelen yeni durum, gerek Selçuklu İmparatorluğu askeri ve sivil teşkilâtı mensupları, gerek tabii devletler, gerekse hatta İran halkı tarafından kabul edilmemiştir.

Görülüyor ki, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyaset sahnesinden fiili olarak çekilmesiyle, kendisinin şuurlu ve planlı siyaseti sayesinde muhafaza etmeye çalıştığı kuvvet dengesinin, böyle birden bire denecek şekilde değişmesiyle ortaya yeni birtakım meseleler çıkmıştır.*

*- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Ankara 1947, Cilt V. s. 159-173.